

Renata Novak Klemenčič, Matej Klemenčič, Ljubljana
FRANZ IGNAZ FLURER
IN SLIKA SV. DIZME
V ZAGORJU PRI PILŠTANJU

Ignacij Marija grof Attems (1652–1732) sodi med najpomembnejše umetnostne naročnike svojega časa na Štajerskem. Obnoviti ali na novo zgraditi je dal več gradov, dvorcev in cerkva, številne prav na ozemlju današnje Slovenije, na Spodnjem Štajerskem.¹ Pod patronat združenega gospostva Podčetrtek, Pilštanj in Hartenštajn, katerega lastnik je bil grof Attems od leta 1691 dalje, je sodila tudi Marijina cerkev v Zagorju pri Pilštanju. Ignacij Marija je poskrbel za njeno prenovo, ki je glede na novo odkrite arhivske vire potekala vsaj od leta 1705 dalje in je bila v veliki meri končana desetletje kasneje. V tem času je cerkev doživela nekatere arhitekturne prezidave, z iluzionistično poslikavo jo je med leti 1708 in 1710 okrasil graški slikar Mattias von Görz (ok. 1670–1731), postavljeni pa so bili tudi trije ambiciozno zasnovani oltarji iz *stuccolustra*, veliki v prezbiteriju in stranska v majhnih kapelah na severni in južni strani prezbiterija.²

Iz arhivskih podatkov, ki jih v tej številki *Zbornika za umetnostno zgodovino* objavlja Dejan Zadravec, izvemo, da se je delo na

¹ Za grofa Attemsa kot naročnika cf. Igor WEIGL, „Die Einheimischen bewundern die Gemälde“. Graf Ignaz Maria von Attems-Heiligenkreuz als Auftraggeber und Sammler, *Kunsthistoriker*, 2001/2002 [*Osterweiterung – Westerweiterung. 11. Österreichischer Kunsthistorikertag*], 2002, pp. 50–55; cf. tudi IDEM, Prenova gradu Podčetrtek v letih 1715–1723, *Kronika*, 47/1–2, 1999, pp. 31–42 (s starejšo lit.); za posamezna naročila tudi *infra*. Za življenjepisne podatke cf. Ulrike FRANK – Ferdo ŠERBELJ, Kratka zgodovina grofov Attems, *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, II, Slovenska Bistrica 1990, pp. 146–148; Dejan ZADRAVEC, Postavitev in postavljanje materialnih in rodbinskih temeljev plemiške družine Attems na Štajerskem (Odprava starih zmot in nova spoznanja), *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, III, v tisku.

² Dejan ZADRAVEC, Arhivski viri za baročno prenovo romarske cerkve Marija Zagorje, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. XLIV, 2008, v tisku; za starejšo zgodovino cerkve in njeno barokizacijo cf. tudi Renata NOVAK KLEMENČIČ, *Marijina cerkev. Zagorje pri Pilštanju*, Ljubljana 2008, pp. 33–92. Kolegu Dejanu Zadravcu se zahvaljujemo za vpogled v njegovi še neobjavljeni besedili.

oltarjih začelo leta 1711, torej potem, ko je že bila dokončana poslikava. Avtor načrtov oltarjev ni dokumentiran, večino dela pa je med letoma 1712 in 1714 opravil marmorer (*Marbilier*) Cristoph Lerschenberger, ki je skupaj zaslužil kar 551 goldinarjev in 15 krajcarjev. Za kamnoseški del je med letoma 1711 in 1713 poskrbel celjski mojster Matija Pakh in dobil 139 goldinarjev in 42 krajcarjev, sodelovala pa sta še dva kiparja. Prvi je bil Krištof Lente, ki je dobil dobrih 66 goldinarjev, za drugega, ki je pogodbo za kipe na vseh treh oltarjih podpisal šele leta 1714, pa vemo le to, da je prišel iz Laškega. Torej bi res lahko šlo za laškega kiparja Janeza Gregorja Božiča (ok. 1675–1724), ki mu je Sergej Vrišer že leta 1963 na osnovi slogovne analize pripisal kipe na zagorskem velikem oltarju.³

O poreklu marmorerja in štukaterja⁴ Cristopha Lerschenbergerja zaenkrat nimamo podatkov, a glede na izvor nekaterih umetnikov, ki so delali za Attemsa, bi lahko sklepali, da ga je grof poiskal v Gradcu. Glede na običajno delitev dela pa z Lerschenbergerjem verjetno ne smemo povezovati arhitekturne zasnove oltarjev. Vsekakor pa je tudi ta dovolj dobra in dovolj izjemna, da umetnostni domet njenega načrtovalca nikakor ni bil na Kozjanskem, ampak vsaj v Gradcu. Neznani arhitekt je namreč dobro poznal sodobno oltarno arhitekturo na Štajerskem in verjetno tudi na Dunaju. Zagorski veliki oltar je namreč odmev velikega oltarja slovite romarske cerkve v gornještajerskem Mariazellu, za katerega je leta 1692 načrte izdelal sloviti arhitekt Johann Bernhard Fischer von Erlach, stranska dva pa lahko povežemo z oltarji tedaj nič manj

³ ZADRAVEC 2008, cit. n. 2. Kipar iz Laškega se je mudil na gradu Podčetrtek tudi še 21. aprila 1718 (prim. Igor WEIGL, Herr Clery, Salve Regina in Andrea Pozzo. Arhivski, literarni in likovni viri za freske in opremo podružnične cerkve Device Marije na Pesku v Slakah pri Podčetrtku, *Vis imaginis. Baročno slikarstvo in grafika. Jubilejni zbornik za Anico Cevc*, Ljubljana 2006, p. 227). Za Božiča cf. e. g. Sergej VRIŠER, *Kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, Maribor 1963, pp. 41–48, 151–152; Sergej VRIŠER, Doneski k opusu kiparja Janeza Gregorja Božiča, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v. 12, 2, 1976, pp. 326–333; Sergej VRIŠER, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1992, pp. 56–65, 210–211. Lerschenberg(er) se, kot je znano nama, omenja le še v članku o prenovi Attemsovega gradu Podčetrtek kot avtor kalupov za pečnice leta 1717 (WEIGL 1999, cit. n. 1, p. 35).

⁴ Verjetno je marmorer Lerschenberg(er) identičen s štukaterjem, ki se je na gradu Podčetrtek oglašil 21. decembra 1712, ko je bil na poti iz Štatenberga k cerkvi Marija Zagorje (cf. WEIGL 2006, cit. n. 3, p. 227; n. 16).

1. Oltar sv. Dizme. Zagorje pri Pilštanju, Marijina cerkev

2. Oltar sv. Jožefa. Zagorje pri Pilštanju, Marijina cerkev

3. Franz Ignaz Flurer, *Sv. Dizma*. Zagorje pri Pilštanju, Marijina cerkev, oltar sv. Dizme

4. Anton Zeit, *Sv. Družina* (izrez). Zagorje pri Pilštanju, Marijina cerkev, oltar sv. Jožefa

5. Franz Ignaz Flurer, *Sv. Dizma* (izrez). Zagorje pri Pilštanju, Marijina cerkev, oltar sv. Dizme

6. Franz Ignaz Flurer, *Sv. Dizma* (izrez). Zagorje pri Pilštanju, Marijina cerkev, oltar sv. Dizme

pomembnega Matthiasa Steinla, še posebej z velikim oltarjem v nekdanji romarski cerkvi v Hietzingu na Dunaju iz let 1698–1699. Pri tem je zanimivo, da je tudi približno sočasni sočasni veliki oltar v Marijini cerkvi na Pesku v Slakah pri Podčetrtku, ki jo je prav tako barokiziral Ignacij Marija grof Attems, narejen po vzoru nekoliko bogatejšega Steinlovega dela, velikega oltarja v samostanski cerkvi v gornještajerskem kraju

Vorau iz let 1701–1704.⁵ Takšno citiranje velikih vzorov bi lahko bilo posledica natančnih zahtev naročnika, torej Ignacija Marije. Spretna prilagoditev mariazellskega vzora drugačnim prostorskim zahtevam zagorskega prezbiterija in odmik od vorauskega vzora v Slakah pa vsekakor kažeta na izurjenega, vse prej kot amaterskega arhitekta.⁶

Stranska oltarja v Zagorju pa sta še posebej zanimiva tudi zaradi slik. Desni oltar je posvečen sv. Dizmi (sl. 1), ki je na sliki upodobljen klečeč pred vizijo Križanega na oblakih, levi oltar pa je posvečen sv. Jožefu (sl. 2), zato je na sliki, ki jo žal deloma zakriva velik svetnikov kip južnotirolske kiparske delavnice Ferdinanda Stuflesserja iz leta 1892,⁷ upodobljena sv. Družina. Ker identična okvirja obeh slik ne kažeta več sledu baročne ali rokokojske dekoracije, temveč umirjeno, stilizirano oblikovanje, ju lahko datiramo v zadnjo četrtino 18. stoletja. Morda sta nastala v devetdesetih letih, saj je slika *Sv. Družine* (sl. 1, 4) levo spodaj pod natančno naslikano zibko signirana in datirana z napisom, ki pa je zaradi slabega stanja slike še komaj viden. Jože Curk ga je prebral kot *A. Zeit pinx 1799*.⁸ O slikarju Antonu Zeitu, duhovniku,

⁵ Za oltarje v Mariazelli, Hietzingu in Vorau cf. Hans SEDLMAYR, *Johann Bernhard Fischer von Erlach*, Stuttgart 1997, pp. 201–203; Michael KRAPE, in: *Triumph der Phantasie. Barocke Modelle von Hildebrandt bis Mollinarolo* (Dunaj, Österreichische Galerie Belvedere, ed. Michael Krapf), Wien – Köln – Weimar 1998, pp. 89–91: cat. 2; Leonore PÜHRINGER-ZWANOWETZ, *Matthias Steinl*, Wien – München 1966, pp. 218–219, 230–231: cat. 13, 29. Natančneje za primerjave in starejšo literaturo cf. NOVAK KLEMENČIČ 2008, cit. n. 2, pp. 65–78.

⁶ Naročnik Ignacij Marija je sicer imel določeno arhitekturno znanje, poskušal se je celo kot amaterski načrtovalec, a načrte omenjenih oltarjev je moral izdelati izkušen arhitekt (za umetnostne interese in arhitekturno snovanje Ignacija Marije cf. WEIGL 1999, cit. n. 1, pp. 32–33; WEIGL 2002, cit. n. 1, pp. 50–51). Načrt oltarja v Slakah bi zaradi povezave s Steinlovim oltarjem po mnenju Metode Kemperl in Igorja Weigla lahko izrisal slikar Johann Caspar Waginger (umrl po 1718), ki je slikal tudi za Vorau (Metoda KEMPERL, *Cerkev sv. Jožefa na Žalah v Kamniku*, *Kamniški zbornik*, XV, 2000, p. 85: n. 94; WEIGL 2006, cit. n. 3, pp. 234–242, za datacijo p. 227). Pri Zagorju bi bila njegova udeležba manj razumljiva, saj v cerkvi ni slikal.

⁷ Jože CURK, *Topografsko gradivo VII. Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelsah*, Celje 1967, p. 124. Za še vedno dejavno podjetje Ars Sacra Ferdinand Stuflessner cf. spletno stran podjetja www.stuflessner.com.

⁸ CURK 1967, cit. n. 7, p. 124; očitno napis že tedaj ni bil povsem jasen, saj Jože Curk nekaj let prej slikarja omenja kot Nemca Antona Kleina (Jože CURK, *Umetnostni profil šmarsko-rogaško-kozjanskega skozi stoletja*, *Celjski zbornik*, VI, 1961, p. 500).

7. Franz Ignaz Flurer, *Sv. Sebastijan med 14 priprošnjiki*. Straden, cerkev sv. Sebastijana

beneficiatu na Trški gori nad Krškim, zaenkrat vemo le malo, po podatkih, ki jih je zbral Emilijan Cevc, pa naj bi deloval predvsem na Dolenjskem in v Posavju, njegov opus pa je še povsem neraziskan. Iz zagorske slike lahko razberemo, da je bil motivno še močno navezan na baročno tradicijo, slogovno pa je bil z »gladko«⁹ površino in ljubeznijo do natančno upodobljenih detajlov že sopotnik racionalizma poznega 18. stoletja, na meji neoklasicizma.⁹

Slika na desnem oltarju, na kateri je upodobljen sv. Dizma pred Križanim (sl. 3, 5, 6), pa vsekakor ni sočasno Zeitovo delo, kot

⁹ Za osnovne podatke in omembe v starejši literaturi prim. Emilijan Cevc, s. v. Zeit Anton, *Slovenski biografski leksikon*, IV/15, Ljubljana 1991, p. 787.

8. Franz Ignaz Flurer, *Sv. Janeza Nepomuka*. Gradec, zasebna zbirka

lahko preberemo v starejši literaturi.¹⁰ S poudarjenim *chiaroscurom* slogovno namreč sodi v čas zgodnjega 18. stoletja, torej v čas nastanka oltarja ali le malo kasneje. Njenega avtorja moramo torej najverjetneje iskati med slikarji, ki so v prvi tretjini stoletja delali za Ignacija Marijo grofa Attemsja. Slogovno se platno ne ujema z deli Matthiasa von Görza, ki je poslikal zagorsko cerkev in tudi Dizmovo kapelo v njej,¹¹ povežemo pa ga lahko s Franzem Ignazem Flurerjem (1688–1742), ki je bil v

¹⁰ E. g. CURK 1961, cit. n. 8, p. 500; CURK 1967, cit. n. 7, p. 124; CEVC 1991, cit. n. 9, p. 787.

¹¹ Anica CEVC, Freske Matthiasa von Görza v Marijini cerkvi v Zagorju pri Pilštajnu, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. XVI, 1980, pp. 53–73; NOVAK KLEMENČIČ 2008, cit. n. 2, pp. 50–65.

9. Franz Ignaz Flurer, *Herkulova apoteoza* (izrez). Slovenska Bistrica, grad, dvorana

dvajsetih in tridesetih letih 18. stoletja eden vodilnih slikarjev na Štajerskem. Rojen je bil v Salzburgu, kjer se je med letoma 1701 in 1706 tudi šolal, nato pa je, sredi drugega desetletja, prišel na Štajersko in postal »dvorni« slikar grofa Ignacija Marije ter vse do leta 1722 slikal

po njegovih gradovih in dvorcih na Spodnjem Štajerskem. Delal je v Brežicah, kjer je med drugim poslikal grajsko kapelo, od leta 1718 je izpričan na gradu Podčetrtek, nato pa je, vsaj že leta 1720, slikal še v Slovenski Bistrici. Od 1723 naprej pa je deloval v Gradcu in slikal tudi za druge plemiške in cerkvene naročnike.¹²

Kljub monografski študiji ostaja glede Flurerjevega opusa še vrsta odprtih vprašanj, še posebej pri dataciji posameznih slik, nenazadnje bi že zaradi novih arhivskih podatkov o slikarjevem delu potrebovali novo analizo celotnega opusa. Vseeno lahko med njegovimi slikami, ne nujno sočasnimi, poiščemo dovolj primerjav za atribucijo zagorske slike. Modelacija Kristusovega telesa in njegova draperija (sl. 6) močno spominjata na sv. Sebastijana na sliki *Sv. Sebastijan med 14 priprošnjiki* (sl. 7) iz Sebastijanove cerkve v Stradnu,¹³ postavitev Križanega v prostor pa na sliko *Sv. Janeza Nepomuka* (sl. 8), ki je bila pred leti v graški zasebni zbirki.¹⁴ Pri slednji najdemo vzporednice tudi pri obraznem tipu angelov in njihovem ostrem, čez polovico osenčenem licu. Putti v zgornji levi polovici zagorske slike pa so še posebej značilni za Flurerja, saj najdemo podobne otroške figure s kratko skodrano pričesko in visokim čelom tako na njegovih freskah kot slikah. Tudi za oblikovanje Dizmovega golega hrbta lahko poiščemo vzporednice na slikah, npr. na eni od dveh slik z legendo sv. Ilije v graški stolnici, in na freskah, npr. v Slovenski Bistrici (sl. 9).¹⁵

Atribucija Franzu Ignazu Flurerju pa seveda odpira še nekaj novih vprašanj, še posebej v zvezi s provenienco slike. Glede na to, da

¹² Za Flurerja cf. Ulrike KRAUS-MÜLLER, *Franz Ignaz Flurer 1688–1742. Ein Barockmaler in der Steiermark* (Gradec, Stadtmuseum, 2. 12. 1982–5. 2. 1983), Graz 1983 (s starejšo literaturo); WEIGL 1999, cit. n. 1, pp. 37–39; Ferdinand ŠERBELJ, *Bistriški grad*, Slovenska Bistrica 2005; IDEM, *Mecen in njegov slikar vabita v Bistriški grad. Franz Ignaz Flurer, baročni freskant in krajinar* (Slovenska Bistrica, Bistriški grad, 30. 5.–14. 9. 2008), Slovenska Bistrica – Ljubljana 2008; med leksiko tudi Anica CEVC, s. v. Flurer, Franz Ignaz, *Enciklopedija Slovenije*, 3, Ljubljana 1989, pp. 128–129; Barbara MUROVEC, s. v. Flurer, Franz Ignaz, *Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 41, München – Leipzig 2004, pp. 401–402.

¹³ Cf. KRAUS-MÜLLER 1982, cit. n. 12, p. 29; fig. 16, pp. 32, 64; cat. 19 (avtorica jo postavlja v sredo 30. let).

¹⁴ Cf. KRAUS-MÜLLER 1982, cit. n. 12, pp. 34, 49; fig. 29, p. 67; cat. 27 (pozno delo, po 1740).

¹⁵ Cf. KRAUS-MÜLLER 1982, cit. n. 12, p. 62; cat. 9 (1731/1733), za freske pp. 8–10, pa tudi ŠERBELJ 2005, cit. n. 12.

je slika *Sv. Dizme* danes v okvirju, ki je nastal konec 18. stoletja, torej sočasno s Zeitovo sliko v nasprotni kapeli, se moramo vprašati, ali je bila slika nameščena na oltar že kmalu po njegovem nastanku, morda konec drugega desetletja, ko je Flurer delal v Podčetrtku, proti koncu stoletja pa so jo le na novo uokvirili. Druga možnost pa bi bila, da je v cerkev prišla šele sočasno s Zeitovo sliko.¹⁶ Med izdatki za opremo cerkve, ki jih je pregledal Dejan Zadravec, omemba Flurerjeve slike zaenkrat še ni bila odkrita. Tudi podatkov o tem, ali je bila slika kakor koli prilagojena novemu okvirju, žal nimamo in jih bomo morda dobili šele ob restavratorskem posegu, ki je glede na slabo stanje in ob hkratnem izrednem pomenu slike tudi v širšem štajerskem prostoru vsekakor nujen. V prid nastanka slike v času baročne prenove cerkve zaenkrat tako govorita le bolj ali manj ustrezna velikost platna ter patrocinij kapele, ki je bila vsaj v času nastanka poslikave med 1708 in 1710

¹⁶ Zato obstaja tudi možnost, da je bila konec 18. stoletja na zagorski oltar postavljena ena od slik sv. Dizme, ki je pred tem visela v kakšni drugi Attemsovi kapeli. Vsaj ena takšna kandidatka je slika za brežiške frančiškane, ki naj bi nastala najkasneje leta 1715, a je bila z oltarja umaknjena leta 1778 in velja za izgubljeno (cf. Barbara MUROVEC, Zbirka slik v frančiškanskem samostanu v Ljubljani, *Frančiškani v Ljubljani: samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*, edd. Polikarp Brolih, Silvin Krajnc, Ljubljana 2000, p. 363). Slika bi tedaj lahko prišla v zbirko enega od Attemsov, podobno kot je zaradi nadomeščanja starega oltarja z novim leta 1716 v zbirko Ignacija Marije prišla oltarna slika Giovannija Pietra de Pomisa iz nekdanje cerkve klaris v Gradcu (cf. WEIGL 2002, cit. n. 1, p. 52).

¹⁷ Za posamezne prizore cf. NOVAK KLEMENČIČ 2008, cit. n. 2, pp. 59–60.

¹⁸ Za staro fotografijo slike, kasneje uničeno, in atribucijo štatnenberških poslikav Antoniu Maderniju (1660–1702) cf. Barbara MUROVEC, Antonio Maderni (1660–1702): je bil pozabljeni Weissenkircherjev zet iz Capolaga prvi Attemsov freskant?, *Slovenska umetnost in njen evropski kontekst. Izbrane razprave I* (ur. Barbara Murovec), Ljubljana 2007, str. 114–122 (Elektronske izdaje Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta) [<http://uifs.zrc-sazu.si/ebook/slovenskaumetnost.2007.pdf>], p. 120: fig. 11, passim. Slika ni natančneje datirana, a v skladu z odkritjem Sergeja Vrišerja, da sta bila stranska oltarja za kapelo naročena leta 1697 (Sergej VRIŠER, K problematiki baroka na Slovenjebistriškem, *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, II, Slovenska Bistrica 1990, p. 114), arhivskimi dokumenti, ki jih je za objavo pripravil Dejan Zadravec (ZADRAVEC, v tisku, cit. n. 1), in arhitekturno zgodovinskimi študijami Igorja Weigla (deloma že WEIGL 2002, cit. n. 1, p. 50, natančneje predstavljeno na simpoziju *Arhitekturna zgodovina*, Ljubljana, 30. 11. 2007, in v pripravi za objavo) lahko nastanek slike z veliko gotovostjo postavimo v zadnje desetletje 17. stoletja, verjetno pred 1697.

posvečena sv. Dizmi, saj jo je Matthias von Görz tedaj poslikal s štirimi prizori iz svetnikove zgodbe.¹⁷ Sv. Dizma je bil namreč eden od zavetnikov naročnika Ignacija Marije (Maksimilijana Dizme Jožefa Leandra) grofa Attemsa, ki je leta 1688 tudi svojega prvorojenca poimenoval Franc Dizma, le nekaj let kasneje pa je dal za kapelo svojega najpomembnejšega projekta pred 1700, novega dvorca Štatenberg, naslikati podobo sv. Dizme pred Kristusom.¹⁸ Nastanek zagorske slike – ne glede na prvotno nahajališče in točno letnico nastanka – lahko torej povežemo neposredno z Attemsovim češčenjem sv. Dizme.

Viri fotografij: Gregor Pohleven (3), Matej Klemenčič (1, 2, 4–6, 9), starejše publikacije (7, 8)

UDK 75.034.7(497.4):929Flurer I.
izvirni znanstveni članek – original scientific paper

FRANZ IGNAZ FLURER AND THE PAINTING OF ST DISMAS IN ZAGORJE NEAR PILŠTANJ

Count Ignacij Marija Attems (1652–732) was one of the most important art patrons of his generation in Styria. He commissioned the renovation and construction of several castles, mansions and churches, many of which are located in Lower Styria in the territory of present-day Slovenia (n. 1). The church of the Blessed Virgin in Zagorje near Pilštanj was part of the feudal estate of Podčetrtek, Pilštanj and Hartenštajn, property of Count Attems from 1691 onwards. He saw to the renovation of the church, which according to the newly discovered archival sources began in 1705 and was largely completed a decade later. During this time the church was rebuilt and adorned with ceiling paintings by the Graz painter Matthias von Görz (1708 to 1710). Moreover three ambitious *stucco lustro* altars were installed: the high altar in the presbytery and two side altars in small chapels to the north and south of the presbytery (n. 2).

According to the archival information published in this issue of *Zbornik za umetnostno zgodovino* by Dejan Zdravec, the work on the altars began in 1711. The marbler (*Marbilier*) Christoph Lerschenberger completed most of the work between 1712 and 1714 and earned 551 gulden and 15 kreuzer altogether. The master Matija Pakh of Celje provided the stonecutting between 1711 and 1713. Two sculptors were also involved in the renovation: Krištof Lente and an unknown sculptor from Laško, who signed a contract for sculptures on all three altars in 1714. He can probably be identified as Janez Gregor Božič, a sculptor from Laško, to whom Sergej Vrišer attributed the statues on the high altar of the Zagorje church based on stylistic analysis (n. 3).

At the moment no other information is known about the marbler and stucco master Christoph Lerschenberger, but considering the origin of some artists working for Attems, it is possible that the count found him in Graz. In view of the usual division of work, Lerschenberger probably did not design the architectural structure of the altars. Nevertheless, the altars are well designed and to a certain extent exceptional, so the craftsman responsible for them probably did not come from the local Kozjansko area but from Graz. The unknown architect was well acquainted with the contemporary altar architecture in Styria and probably also Vienna. The high altar in Zagorje echoes the high altar in the famous pilgrim church of Mariazell in Upper Styria, which was designed in 1692 by the well-known architect Johann Bernhard Fischer von Erlach; whereas the side altars can be connected with the work of the equally important master Matthias Steinl, particularly with his high altar at the former pilgrim church in Hietzing in Vienna (1698–1699). It is interesting that the high altar in the church of the Blessed Virgin in Slake near Podčetrtek, which dates from approximately the same time and stands in a church that was also renovated in the Baroque style by Count Ignacij Marija Attems, is based on a more lavish work by Steinl: the high altar at the monastery church in Vorau, Upper Styria, which was completed in 1701–1704. These influences of important works of art may be a result of the patron's precise demands. The altar is definitely a fine example of the adjustment of the high altar in Mariazell to a different spatial situation in the Zagorje presbytery and the departure of the Vorau altar in Slake points to a skilful architect who was definitely not an amateur (nn. 4–6).

The side altars in Zagorje are particularly interesting because of the painted altarpieces. The right altar is consecrated to St Dismas (Fig. 2), which is depicted kneeling in front of the vision of Jesus on the cross in the clouds; whereas the left altar is consecrated to St Joseph (Fig. 1) and the painting depicts the Holy Family. Unfortunately the altarpiece is partially obscured by a large statue of the saint from 1892, a work from the south Tyrolean workshop of Ferdinand Stuflesser. The identical frames of both paintings date from the last quarter of the 18th century, possibly the 1790s, because the painting of *The Holy Family* (Fig. 1, 4) is signed and dated with the inscription *A. Zeit pinx 1799* below an accurately painted crib bottom left. Little is known about the painter Anton Zeit, a priest and beneficiary of Trška Gora above Krško; according to the information gathered by Emilijan Cevc, he was active mostly in Lower Carniola and Posavje, and his works are completely unexplored. It is evident from the painting in Zagorje that his motifs were still closely connected with the Baroque tradition, whereas stylistically – “smooth” surfaces and great attention to details – he was up to date with the rationalism of the late 18th century, bordering on neo-classicism (nn. 7–9).

The painting on the right altar, depicting St Dismas in front of Jesus on the cross (Fig. 3, 5, 6) is definitely not a contemporary work by Zeit, as can be read in earlier literature (n. 10). Given its style with the emphasis on the chiaro-

scurio, it probably dates from the early 18th century and was painted at the same time or immediately after the altar was made. The painter was probably one of the artists working for Count Ignacij Marija Attems in the first third of the century. Stylistically, the canvas does not coincide with the works of Matthias von Görz, who painted the murals in the Zagorje church and the chapel of St Dismas (n. 11). Instead, it displays parallels with the work of Franz Ignaz Flurer (1688–1742), one of the major painters in Styria in the 1720s and 1730s. He was born in Salzburg, where he was trained between 1701 and 1706. In the middle of the second decade of the 18th century, he came to Styria and became the “court” painter of Count Ignacij Marija Attems and painted in his castles and mansions in Lower Styria until 1722. He worked in Brežice, where among other works he painted the murals in the castle chapel; in 1718 he arrived at the Podčetrtek castle; and by 1720 he moved to Slovenska Bistrica. From 1723 onwards he worked in Graz, receiving commissions from other aristocratic and ecclesiastic patrons, as well (n. 12).

Despite the monograph already published, Flurer’s work is still insufficiently explored particularly with regard to the dates of some his paintings (n. 13). In view of the newly discovered archival information, a new analysis of all his works is needed. Nevertheless, there are plenty of analogies between his paintings (not necessarily from the same period) and the altarpiece in Zagorje. The modelling of Christ’s body and his drapery (Fig. 6) strongly resembles those of St Sebastian in the painting *St Sebastian and Fourteen Holy Helpers* (Fig. 6) from the church of St Sebastian in Straden, whereas the placement of the Christ on the cross is similar to the painting of *St John Nepomuk* (Fig. 8), which was kept in a private collection in Graz a few years ago (nn. 14–15). Here we also find analogies in the facial type of the angels and the sharp features of their half-observed faces. Putti in the upper left half of the painting in Zagorje are particularly characteristic of Flurer, because similar child figures can be found both in his frescoes and paintings, including the painting from Straden. Analogies to the shape of the saint’s naked back can also be found in his other paintings, such as in one of the two works depicting the legend of St Elia at the Graz cathedral and the murals in Slovenska Bistrica (Fig. 9) (n. 16).

The attribution to Franz Ignaz Flurer opens up several new questions particularly with regard to the painting’s provenance. Since *St Dismas* is now placed in a frame from the late 18th century, when Zeit’s painting in the opposite chapel was completed, it is possible that the painting was placed on the altar soon after it was painted, probably at the end of the second decade, when Flurer worked in Podčetrtek, and was only reframed towards the end of the century. The second possibility is that it arrived in the church at the same time as Zeit’s painting (n. 17). In the list of costs of the church’s furnishings, Dejan Zadravec has not discovered any mention of Flurer’s paintings. Unfortunately there is also no information about whether the painting was in any way adapted to the new frame; this will be verified during the restoration procedure which is absolutely necessary given the

bad condition and the exceptional significance of this painting, also in the wider, Styrian context. The possibility that the painting was completed during the Baroque renovation of the church is for now confirmed by the more or less suitable size of the canvas and the patron saint of the chapel, which was even at that time consecrated to St Dismas and was in 1708 adorned with the murals of Matthias von Görz, depicting four scenes from the saint's life (n. 18). St Dismas was one of the patron saints of Count Ignacij Marija (Maksimilijan Dizma Jožef Leander) Attems, who in 1688 named his firstborn child Franc Dizma and only a few years later commissioned a painting of St Dismas before Christ for his most important endeavour before 1700 – the construction of a new mansion at Štatenberg (n. 19). Regardless of its original location and the year of its completion, the Zagorje painting can be directly connected with the veneration of St Dismas of Count Ignacij Marija Attems.

Captions:

1. Altar of St Dismas, Zagorje near Pilštajn, the church of the Blessed Virgin
2. Altar of St Joseph, Zagorje near Pilštajn, the church of the Blessed Virgin
3. Franz Ignaz Flurer, *St Dismas*, Zagorje near Pilštajn, the church of the Blessed Virgin, altar of St Dismas
4. Anton Zeit, *The Holy Family* (detail), Zagorje near Pilštajn, the church of the Blessed Virgin, altar of St Joseph
5. Franz Ignaz Flurer, *St Dismas* (detail), Zagorje near Pilštajn, the church of the Blessed Virgin, altar of St Dismas
6. Franz Ignaz Flurer, *St Dismas* (detail), Zagorje near Pilštajn, the church of the Blessed Virgin, altar of St Dismas
7. Franz Ignaz Flurer, *St Sebastian and 14 Holy Helpers*, Straden, the church of St Sebastian
8. Franz Ignaz Flurer, *St John Nepomuk*, Graz, private collection
9. Franz Ignaz Flurer, *Apotheosis of Hercules* (detail), Slovenska Bistrica, castle, great hall